

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA BİR AMERİKAN MİSYONERİNİN GÖZÜYLE İZMİT VE ÇEVRESİ

ZEYNEP İSKEFİYELİ*

Giriş

Osmanlı topraklarına ayak basan ilk Protestan misyoner, 1815 yılında Mısır'a gönderilen İngiliz "Church of Missionary Society"e bağlı bir papazdı. Onu, kısaca ABCFM ya da BOARD diye anılan "American Board of Commissioners for Foreign Missions"¹ adlı Amerikan misyoner örgütüne bağlı Pliny Fisk ve Levi Parsons isimli iki misyoner takip etmişti². 23 Eylül 1818'de Filistin bölgesine gelen bu misyonerlerden Fisk Suriye'de kalırken, Parsons 1820'de Kudüs'e ulaştı. 1823'te William Goodell ve Isaac Bird adlı misyonerler Beyrut istasyonunu kurdular. Parsons 1821 yılında Kudüs'ü ilk ziyareti sırasında kendi insanlarına bir misyon gönderilirse çok sevineceklerini söyleyen Ermeni papazları ile karşılaştı. Suriye bulunan Fisk'de Boston'daki merkeze yazdığı bir mektupta Ermeniler için bir misyon kurulmasını önerdi³. Yapılan ilk tespitler sonucunda misyonerler Ermenilerin çalışmalarını için hedef kitle olabileceğine karar vermişlerdi. Bunun üzerine 1829 yılında Eli Smith ile Harrison Gray Otis Dwight adlı iki misyoner bir araştırma gezisi için Anadolu'ya gönderildiler. "Missionary Researches in Armenia" ismiyle de kitaplaştırılan bu gezi Ermenistan, Gürcistan ve İran'daki doğu kiliselerini yeniden canlandırmak amacını taşıyordu. Araştırma gezisi sırasında özellikle Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu bölgeler tercih edilmiş ve bu yerlerin coğrafi, sosyal, ekonomik, kültürel özellikleri, nüfus ve iklim bilgileri tespit edilmişti⁴.

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi, e-mail: zcumhur@sakarya.edu.tr

- 1 American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM): Genel Merkez, Somerset Caddesi, Boston, Mass., USA. On sekizinci yüzyılın sonu ile on dokuzuncu yüzyılın başlangıcını kapsayan dönemde özel ilgi alanı yabancı misyonlar konusuydu. Samuel J. Mills İsa adına hakikatleri dinsizlere öğretmek üzere arkadaşları ile birlikte harekete geçmeye karar verdi ve 1810 yılında Andover Teoloji okulundan yabancı topraklara gitmek için izin aldı. Okulun papazlarından Spring ve Worcester 29 Haziran 1810 günü ABCFM'nin taslağını oluşturdu. Kurul resmi olarak 5 Eylül'de kuruldu ve görevliler seçildi. "American Board of Commissioners for Foreign Missions", The Encyclopaedia of Missions, Edited by Rev. Edwin Munsell Bliss, Vol. II, New York, London: Funk & Wagnalls, 1891, s. 66-83. Bu teşkilatla ilgili geniş bilgi için bkz: Joseph Tracy, History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, M. W. Dodd, New York, 1842; Rufus Anderson, History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches, Vol. I, Congregational Publishing Society, Boston, 1872; William E. Strong, The Story of the American Board: An Account of the first hundred years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, The Pilgrim Press, Boston, 1910.
- 2 Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner: Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları (1819-1825), Haz. Ayşe Aksu, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.
- 3 "American Board of Commissioners for Foreign Missions", The Encyclopaedia of Missions, Vol. II, s. 74-75.
- 4 Eli Smith, *Researches Of The Rev. E. Smith And Rev. H.G.O. Dwight in Armenia: Including A Journey Through Asia Minor, And into Georgia And Persia, With A Visit To The Nestorian And Chaldean Christians Of Oormiah And Salmas*, Boston: Crocker and Brewster, 1833; H. G. O. Dwight, *Christianity Revived in the East*, New York: Baker and Scribner, 1850; Uygur Kocabaşoğlu, "Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları", 3. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2000, s. 15, 31.

Misyonerler “*Cahil halk yer altında yaşıyor, yer altındaki kiliselerde ibadet ediyor ve cahil papazlar tarafından yönetiliyorlardı*”⁵ dedikleri ve batıl inançlara, sahte azizlere ibadet ettiklerini düşündükleri Ermeni Kilisesi’ne yönelmişlerdi. Çünkü Müslüman Türklerin din değiştirmeleri hususunda büyük engeller vardı. Ayrıca Ermeni Kilisesi’nde reformlar yapmak suretiyle, Türklere de saf Hıristiyanlığın yaşayan bir örneğini göstermek istiyorlardı⁶. 1826 yılında William Goodell’in Beyrut’ta iki Ermeni din adamını Protestanlaştırması dikkatleri Anadolu’ya ve Ermeniler üzerine çekmişti. Anadolu’daki hareketin başkanı olarak Goodell aldığı talimatla 9 Haziran 1831’de İstanbul’a gelmiş ve bu tarihten başlayarak çalışmaların tüm ağırlığını Ermenilerden yana koymuştu. Öyle ki artık misyonun resmi adı bile Ermeni Misyonu (Mission to Armenians) olmuştu⁷. İstanbul ise bu misyonun merkeziydi, zira hazine (?) buradaydı. İstanbul’da bulunan misyonerler bir yandan merkezde teşkilatlanma çalışmalarına ağırlık verirken diğer yandan da çevrede bulunan yerleşim yerlerini ziyaret ederek misyonun çalışma alanını genişletmeyi amaçlamışlardı.

Misyonlar yönetsel alt birimler olarak istasyonlara ayrılmıştı. Başında mutlaka bir misyoner ya da istasyonunun büyüklüğüne göre birkaç misyoner bulunabilen bu istasyonlar genellikle kentlerde kurulurdu. Misyon, öncü bir misyonerin ilk faaliyetleri başlattığı yerd. O burada bölge dilini öğrenir, basit tarzda bir okul açar (ileride yüksek okul, ilahiyat okulu ve kolej de açacaktır), kilise kurmanın yolunu arardı. Kendisinden sonraki acemi misyonerlere rehberlik ederdi. Amerikan Board teşkilatına rapor yazar, bunları takip eder, talimatları uygular. Siyasi birimlerle problemleri halleder, gerektiği vakit onları ziyaret ederdi. Misyon işlerinde görev dağılımını gerçekleştirir, matbuat işlerine nezaret ederdi. Asıl isinden fırsat buldukça misyonu genişletmek amacıyla kesif gezilerine çıkardı. Yanında başka misyoner ve yerli yardımcılar da götürebilirdi⁸. Uç ya da dış istasyonlar ise kasaba ve köylerde yerli Hıristiyan ahaliden bir yardımcının yönetimindeki birimlere verilen addı. Bu yardımcılara *yerli yardımcı (native helper)* adı verilir, bu kişiler kabiliyetleri ve sadakati yönüyle misyonerlerin tasdikini almış, insanları ikna gücüne sahip, temsil vasfı kuvvetli şahıslardan seçilirdi. Görevleri arasında, bölge halkına vaaz etmek, bir mahalle okulu açmak, bu okulda yahut yanında yetiştirdiği başarılı gençleri istasyondaki daha seviyeli okullara yönlendirmek, kitap satmak, açtığı şapelde görev yapmak, Pazar okullarını idare etmek sayılabilir. Bu istasyonlar karar almaktan ziyade alınan kararları uygulamak durumundaydı. İstasyonlarda görev yapan misyonerler belli aralıklara buraları ziyaret ederek denetlerlerdi⁹.

5 Paul B. Henze, “Ermeni Şiddetinin Kökeni”, Uluslararası Terörizm ve Uyuzturucu Madde Kaçakçılığı (17-18 Nisan 1984), Ankara, 1984, s. 173-193.

6 Robert Mirak, *Torn Between Two Lands, Americans in America (1890 to World War I)*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1983, s. 23.

7 Misyonerlerin Ermenilere yönelik faaliyetleri için bkz: Nejla Günay, “Ermenilerin Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri’nde Yürüttüğü Propaganda Faaliyetleri”, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Ed. Metin Hülagü, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2009, Cilt: 3, s. 351-380; Fikrettin Yavuz, “Ermeni Propagandasını Oluşturan Unsurlar: Basın, Misyonerler ve Haber Ajansları”, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ed. Bünyamin Kocaoğlu, İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2017, s. 91-110.

8 Ayşe Aksu, *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu’sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2010, s. 23.

9 Kocabaşoğlu, Anadolu’daki Amerika, s. 43-44.

İZMİT MİSYONER İSTASYONUNUN KURULMASI

Eli Smith ile Harrison G. O. Dwight çıktıkları araştırma gezisi sırasında İzmit¹⁰ten de geçmişlerdi. Onlardan birkaç sene sonra 1832 yılında William Goodell ile Amerikan elçisi Amiral David Porter¹¹ Bursa'ya giderlerken İzmit'e de uğramışlar ve burada bir Ermeni kilisesini ziyaret etmişlerdi. İzmit'teki ilk misyonerlik faaliyetleri ise kilise papazlarından birine Ermeni harfleriyle Türkçe olarak hazırlanmış "Yeni Ahit" ile "Sütçünün Kızı" isimli risaleyi vermeleriyle başlamış oldu¹². 18 Mayıs 1832 tarihinde Goodell, Amiral Porter, elçilik koruması ve hizmetlisi ile sürücünden oluşan ekibi Kadıköy'den yola çıkmıştı. Goodell İzmit ile ilgili ilk izlenimlerini şöyle anlatıyordu: "*Eski adıyla Nicomedia yeni adıyla İzmit şehrine gün batımında vardık. Şehirde 30 hane Rum, 50 hane Yahudi ve 300 hane Ermenilere aitti. Nüfusun geri kalanını Müslümanlar oluşturuyordu. Şehrin boyutları göz önüne alındığında içerisinde 10'dan fazla camii vardı ve esasında nüfusun çoğunluğunu Türk'tü. Şehrin etrafını herhangi bir yerde sıkça görülmeyen çok sayıda, geniş yemyeşil bahçeler çevrelemişti.*"¹³ Goodell yıllar sonra İstanbul'dan tekrar İzmit'e gittiğinde bu günü şöyle anlatacaktı: "*On yedi yıl önce Amiral Porter ile birlikte İzmit'te bulundum. Burada sadece bir gece ile günün bir bölümünü geçirmiştik. Ne tek bir kişi ile tanıştım ne de manevi konularda kimseye herhangi bir şey söyledim. Fakat sadece bize kiliseyi gösteren papaza Malta'da iken hazırladığım Ermenice-Türkçe bir kutsal kitap ile rehberimize ve diğerlerine yine aynı dilde hazırlanmış risalelerden verdim. Anlaşılan o ki önce onları alanlar tarafından herhangi bir fayda olmaksızın okunan bu kitaplar daha sonra büyük bir dikkatle okunduğu başka ellere geçti. Çok zayıf bir şekilde ekilmiş tohum büyüdü ve bugün kendi gözlerimle onun meyvelerini görmeme izin verildi*"¹⁴. Misyonerlerin İzmit'te gelişlerini anlatan bir başka kişi ise babası ile birlikte İzmit'te Protestanlığı ilk kabul edenlerden biri olduğunu söyleyen Garabed Nergararian'dır.

Nergararian, *A Brief History of the Beginning of the Mission Work in Nicomedia by the American Board of Foreign Missions* isimli kitabında İzmit'te misyoner faaliyetlerinin başlangıcını şu şekilde anlatır: "*İzmit'te misyonerlerin ilk ziyareti bundan 50 yıl önce İncil'in birkaç kopyasını da yanlarında getiren American Board'a mensup misyonerler Goodell ve Dwight tarafından yapıldı. Misyonerler şehre geldiklerinde yanlarında getirdikleri İncillerden birini verdikleri Mumcu Ağa isimli*

10 Osmanlı idari teşkilatında ilk zamanlarından itibaren yer alan Kocaeli Sancağı, idari sınırları zaman zaman değişmekle birlikte XIX. yüzyılda İzmit Mutasarrıflığı ve İzmit Sancağı olarak da adlandırılmıştır. Osmanlı Devleti zamanında Kocaeli Sancağı günümüz sınırlarının birkaç katı daha geniş bir alana sahipti. Genel itibarıyla bugünkü Kocaeli Vilayetine yanı sıra Yalova ve Sakarya'nın tamamı ile İstanbul, Bilecik ve Bursa'nın bir bölümünü bünyesinde bulundurmaktaydı. Kocaeli bölgesine gelen Board misyonerleri yazdıkları mektup, kitap veya raporlarda Ermenilerin yerleşim bölgeleri için şu isimleri kullanmışlardır. İzmit için Nicomedia, Adapazarı için Adabazar, Ada Bazar, Bahçeçik için Baghchejuk, Bardezak, Kurtbelen için Koordbeleng, Akmeşe için Armash, Yuvacık için Ovajuk. Resül Narin, "Amerikan Board'un Osmanlı Ermenileri Üzerine Etkisi (1820-1870): Kocaeli Örneği", Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II, Sayı: 61, Eylül-Aralık 2014, s. 1509.

11 Osmanlı- Amerikan Ticaret ve Denizcilik Anlaşması 7 Mayıs 1830 tarihinde imzalanana kadar iki ülke ilişkileri politik açıdan neredeyse yok denecek kadar azdı. Bu anlaşmayı onaylamak üzere Birleşik Devletlerden gönderilen Commodore David Porter, Ekim 1831'de İstanbul'a gelmiştir. Porter, 1843'te ölene kadar da Amerika Birleşik Devletleri'ni Osmanlı İmparatorluğu'nda temsil eden en üst düzey görevli olmuştur. Cemal Yetkiner, "İstanbul'da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodell ve Amerikan Protestan Misyonu", Akademik ORTA DOĞU, Cilt: 3, Sayı: 1, 2008, s. 135-136. Ticaret iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinde ilk yıllardan itibaren başlıca unsur olup 1830, 1862 ve 1874 yıllarında yapılan ticaret anlaşmaları bunun göstergesidir. Fikrettin Yavuz, "Osmanlı Amerika İlişkilerinde Bir Krizin Analizi: Anna Melton Hadisesi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 41, Aralık 2015, s. 648.

12 Edward D. G. Prime, *Forty Years in the Turkish Empire or Memoirs of Rev. William Goodell, D. D., Late Missionary of the A. B. C. F. M. at Constantinople*, Robert Carter and Brothers, New York, 1877, s. 221; Greene, *Leavening The Levant*, s. 284; Narin, "Amerikan Board'un Osmanlı Ermenileri Üzerine Etkisi (1820-1870): Kocaeli Örneği", s. 1509-1510.

13 "Constantinople, Extracts From Mr. Goodell's Journal of a Tour Over Land to Broosa, In the Ancient Bithynia", *The Missionary Herald*, V. 29, April 1833, s. 122-123.

14 "Constantinople, Letter From Mr. Goodell, May 25, 1849", *The Missionary Herald*, v. 45, September 1849, s. 314.

kişinin işlettiği Ermeni otelinde konakladılar. Onların dürüst ve halis niyetli olduğunu düşünen bu adam onları Hohannes Nergararian (Garabed Nergararian'ın babası) ve Murad Varjhabed adlı arkadaşlarıyla tanıştırdı. Bu kişilerden ilki yaşlı bir hekimdi ve aynı zamanda ermeni kilisesinin saygı gören, önde gelen simalarındandı. İkincisi ise Ermeni kilisesindeki birçok papaz ve piskoposa ders verdiği için Ermeniler üzerinde çok büyük bir etkiye sahip olan ve aynı zamanda bilimsel araştırmaları ve öğretileriyle dikkat çeken Armash (Akmeşe) manastırında görevli bir Ermeniydi. Hacı Melkon Karajian, Kit Varjhabed, Baghdosar, Garabed Nergararian, Megerditch Zaporar ve Bebek ilahiyat okulunda Hamlin'in öğrencisi olacak olan Baron Avedes ilk inananlar arasındaydı. Bu gençler gizli bir şekilde dua ayinleri yapabildikleri, İncili okuyup araştırabilecekleri ıssız yerlere, mağara, orman ve dağlara gitmeyi adet haline getirmişlerdi. Şimdi İstanbul'daki Amerikan misyonerlerinden birkaçı zaman zaman bu Protestanları görmek için özel ziyaretler de yapıyorlardı.¹⁵ Nergararian İzmit'te gelen ilk misyonerler arasında Goodell ile birlikte Dwight'ın da adını zikreder lakin misyoner kaynaklarında Dwight'ın adına rastlanmaz. Bununla beraber aynı kaynaklarda Goodell'in bu ziyareti ile Ermeniler arasında Protestanlığın yayıldığı ve İzmit'te bir misyoner istasyonu kurulması yolundaki ilk tohum böylece atılmış olduğuna sürekli olarak tekrarlanır. Ancak bu bölgede bir misyoner istasyonu kurulabilmesi için daha on yıl beklemeleri gerekecektir.

Zira Goodell'in bu seyahatinden maksat öncelikle Osmanlı'nın eski başkenti Bursa'da bir misyoner istasyonu açılması durumunu tetkikten ibaretti. Üstelik Osmanlı sultanı bu sırada asi İbrahim Paşa ve onun daha asi babası Mehmet Ali Paşa ile uğraşmakla meşguldü¹⁶. Böylece Amerikalı misyonerler İstanbul ve İzmir'den sonra Bursa ve Trabzon istasyonlarını açtılar. Trabzon ilk kez 1834 yılında misyoner Johnston tarafından, Bursa ise misyoner P. O. Powers tarafından "işgal edildi". Böylelikle 1835 yılı sonlarında Türkiye'de iki misyon, beş istasyon, iki uç istasyon, on bir misyoner, bir matbaa ustası, altı misyoner yardımcısı ve altı yerli yardımcıdan oluşan küçük bir Amerikan misyoner topluluğu oluşmuş oldu.¹⁷ Ve ilk yıllardan itibaren Amerikalı misyonerler İstanbul'un yanı sıra İzmir, Bursa ve Trabzon'da okullar açarak faaliyetlerini genişletmeyi başardılar. Ermeni çevrelerinin başlangıçta muhalefeti ile karşılaşan bu okullar kısa sürede kendini kabul ettirebildi.

İzmit ancak 1838 baharında yine Bursa'ya bir gezi için yola çıkan misyonerler Dwight ve Hamlin'in uğrak yeri oldu. Dwight şehir nüfusunu 25.000 olarak belirtiyor, bunlardan 1.500'ünün Ermeni, daha azının Rum ve ondan daha azının da Yahudi olduğu söylüyordu. Misyonerler burada İncil okumak için bir araya gelmeye alışmış 16 kişilik bir Ermeni grupla karşılaştıklarında 6-7 sene önce Bursa'ya giderken Goodell'in bıraktığı dini metinlerin işe yaradığını anlamış oldular. "Bu misyoner bundan 6-7 sene önce Bursa'ya giderken İzmit'e uğrayan Goodell idi. Geçerken bıraktığı ise Malta'daki matbaamızda basılmış dini kitaplardı. Misyoner Goodell muhtemelen onu görenlerin çoğu tarafından unutulmuştu. Bu rahip bile onun yüzünü hatırlamıyordu, fakat bıraktığı kitap elden ele dolaşmıştı. Tohum uzun süre toprakta gömülü kalmış ama yine de ne ölmüş ne de Tanrı tarafından unutulmuştu."¹⁸ Dwight bu adamların misyonerlerle hiç görüşme yapmadığı gerçeğinden yola çıkarak bu ziyaret hakkında Amerikan Board yetkililerine şunları yazıyordu: "Bize daha çok dua, daha az misyoner verebilirsiniz"¹⁹. Dwight'ın bölgeye bir başka ziyareti 3

15 Garabed Nergararian, A Brief History of the Beginning of the Mission Work in Nicomedia by the American Board of Foreign Missions, Gazette Steam Printing House, Waynesboro, 1885, s. 11-12.

16 "Constantinople, Extracts From Mr. Goodell's Journal of a Tour Over Land to Broosa, In the Ancient Bithynia", The Missionary Herald, v. 29, June 1833, s. 190.

17 Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s. 46.

18 "Constantinople, Journal of Mr. Dwight on a Visit to Broosa", The Missionary Herald, V. 34, December 1838, s. 460-464.

19 Joseph K. Greene, Leavening The Levant, Boston: Pilgrim Press, 1916, s. 284.

Haziran 1840 tarihinde bu kez direk İzmit şehrine oldu. 1839 yılı Kasım ayında Gülhane bahçesinde yeni padişahın hattı hümayununun okunmasının üzerinden sadece yedi ay geçmişti. Osmanlı tarihinin en önemli belgelerinden biri olan bu metin, din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin tüm Osmanlı ahalesinin can, mal, ırz ve namus güvenliğinin güvence altına alınması gereğini ilan ediyordu. Şüphesiz bu hattı hümayun Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Amerikan misyonerleri için de yeni bir dönemin başlangıcı olacaktı.

1840 yazında İzmit'te giden Dwight'a eşlik eden Cyrus Hamlin kendisinden örnek bir seyyah olarak bahsediyordu. Yaklaşık 9 yıldır bölgede yaptığı çalışmalardan dolayı Dwight'ın kıdemli bir seyyah olduğunu vurgulayan Hamlin şöyle diyordu: *"Sıkıntılar, beklenmedik engeller ve doğu dünyanın çeşitli saçmalıklarını cürufu altına dönüştüren bir ruh haliyle karşılar, altını nerede olursa olsun tanırdı. O ideal bir yol arkadaşıydı. Öbür dünyada herhangi bir seyahat yapmam gerekse bir rehber ve öğretmen olarak yine onu seçerdim. O herkesten ziyade Ermeni misyonunun babası olarak anılmalıdır."*²⁰ Dwight ve Hamlin burada bulunan Ermenilerle görüşmelerini büyük bir gizlilik içinde gerçekleştirebileceklerdi. İlk toplantı bir Pazar günü, gözlerden uzak bir bahçede yapıldı. Ertesi gün başka bir yerde. Hamlin'in anlattıklarına bakılırsa bahçede üç büyük incir ağacının altında on beş kadar Ermeni ile buluşmuşlardı. Bahçeyi çevreleyen duvar yaklaşık yedi ya da sekiz fit, kapısı ise üç dört fit yüksekliğindeydi. Bir Ermeni manzara seyrediyormuş gibi elinde bir çubuk kapının üzerine tünemiş gözcülük ediyordu²¹. Misyonerler önce kendilerini dinlemeye gelen Ermeni grubuna vaaz verdiler. Sözde çok sayıda Hristiyan olduğunu, ancak bunların pek çoğunun cennete asla giremeyeceklerine inanmaları için sebepleri olduklarını söylediler²². Daha sonra Ermenilerin sorularını cevaplandırdılar. *"Bundan sonra uzun bir görüşme daha oldu, onun arkasından da akşama doğru şehrin karşı yakasındaki korulukta da bir diğer görüşme yapılacak. En az on saattir çaba harcadığımız bu uzun mülakatların konuları neydi? Her biri Kutsal kitabın gayretle ve ciddi bir şekilde araştırılmasıyla ilgiliydi. Herkes hem gerçek zorluklar sunan hem de kolay izah edilebilen pek çok pasaja sahipti. Bazen anlaşılması güç teolojik sorular da oluyordu. Bu soruların bazıları özellikle Yahudilerle ilgiliydi, diğerleri Müslümanlara karşı İsa'nın tek kurtarıcı ve gerçek peygamber olduğunu nasıl kanıtlayacaklarını bilmek istiyorlardı. Bir kısmı da Katoliklerle ilgili tartışmalardan bahsediyordu."*²³ Bu toplantılar sırasında Ermenilerden biri misyonerlere Ermeni Patrikhanesi'nin Amerikalı misyonerlere karşı dikkatli olmaları yönündeki emirlerini sordu. Misyonerler diğer Ermeniler gibi onun da endişelerini gidermek için uzun açıklamalarda bulunup, kendisine Ermenice bir İncil verdiler²⁴. Bu faaliyetler İzmit ve çevresi için Amerikalı misyonerlerin attığı ilk ciddi adımlar oldu.

İzmir istasyonuna taşınan matbaa faaliyetleri hızla ilerlemişti. Sadece Ermenice olarak 1.340.000 sayfa bu matbaada basılmıştı. 3.860.000 sayfa Ermenice-Türkçe, 1.780.000 Rumca olmak üzere yaklaşık toplamda 8.000.000 sayfa baskı yapılmıştı. Tercüme faaliyetleri hızla devam ediyor, Zohrab'ın Modern Ermenice Yeni Ahit neredeyse tamamlanmak üzereydi. Rumca ve Ermenice olarak yayımlanan aylık derginin ünü her geçen gün artıyordu. İstanbul istasyonunun ardından açılan Bursa istasyonunda da faaliyetler misyonerler açısından sevindiriciydi. Ermenilere mezhep değiştirmemeleri konusunda baskılar yapan İstanbul Ermeni Patriği görevini bırakmak zorunda kalmış ve eskisine göre daha ılımlı ve hoşgörülü olan yeni bir patrik

20 Cyrus Hamlin, *Among the Turks*, American Tract Society, New York, 1877, s. 148-149.

21 Hamlin, *Among the Turks*, s. 151.

22 "Constantinople, Journal of Mr. Dwight on a Visit to Nicomedia", *The Missionary Herald*, v. 37, February 1841, s. 56.

23 Hamlin, *Among the Turks*, s. 152.

24 Rufus Anderson, *History of The Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Vol. I, Congregational Publishing Society, Boston, 1872, s. 123-124.

görevlendirilmişti. Zaten bu baskılara karşı da Ermeni toplumunda daha güçlü bir tepki oluşmaya başlamıştı. Dwight haftada üç toplantı yapıyor ve her zamankinden daha çok cesaret ve ümit veriyordu. İzmit'ten gelen rahip İstanbul'da bir evangelist gibi evden eve dolaşarak çalışmaya devam ediyordu. Misyonerler dağıttıkları kitapların etkisini Edirne, İzmit, Adapazarı ve diğer başka yerlerde de görmeye çoktan başlamışlardı. Trabzon, Erzurum ve Kıbrıs'ta binlerce kitap misyonerlerce dağıtılmıştı. Hamlin, misyonerlerin İzmit'te ilerleme kaydettiğini söylemekle birlikte Katoliklerin daha büyük avantajlar yakaladıklarını vurguluyordu²⁵. Dwight ise 5 Nisan tarihli mektubunda İzmit ve Adapazarı'nda evangelik doktrinlerin ilerlemesi konusunda çok tatmin edici sonuçlar aldıklarını söylüyordu²⁶.

Amerikalı misyonerlerin İzmit'te yaptıkları ilk ziyaretin üzerinden tam on yıl geçmişti. 1842 Eylül ve Ekim aylarında Dwight bir kez daha İzmit ve Adapazarı'nı ziyaret etti. Ziyareti sırasında bir Ermeni tarafından hazırlanmış günlüğe rastladı ve bunun kopyasını Amerika'daki misyoner merkezine rapor etti. Böylece Amerikan Board yönetimi Ermenilere yönelik yapılan çalışmaları ve bu çalışmaların kıymetini bir kez daha anlamış oldu²⁷. İzmir'de Daniel Temple, Elias Riggs, John B. Ader ve Henry J. Van Lennep ile eşleri Bayan Temple, Bayan Riggs ve Bayan Adger ile 7 yerli yardımcı, Bursa'da Benjamin Schneider ile Daniel Ladd ve eşleri Bayan Schneider ile Bayan Ladd, İstanbul'da William Goodell, Harrison C. O. Dwight, William C. Schaufler, Henry A. Homes ve Cyrus Hamlin ile eşleri ve 6 yerli yardımcı, Trabzon'da Thomas P. Johnston ve George W. Wood ile eşleri, Erzurum'da William C. Jackson ve Josiah Peabody ile eşleri ve 1 yerli yardımcı olmak üzere 5 istasyon, 16 misyoner, misyoner yardımcısı olarak 15 bayan ve 14 yerli yardımcı ile toplam sayıları 45'e ulaşmıştı. Philander O. Powers ile eşi de misyonlarına gelmek üzere Amerika'dan yola çıkmışlardı²⁸. İşte bu minvalde 1842 yılında İzmit istasyonu öncelikle bir dış istasyon olmak üzere tesis edildi.

İzmit 1842 yılında İstanbul'a bağlı bir dış istasyon olarak, bir yerli yardımcı, bir okul ve on öğrenci ile faaliyete başladı. Kuruluş tarihinden 1856 yılına kadar İstanbul'a bağlı bulunan İzmit, daha önce kendisi gibi İstanbul'a bağlı bir dış istasyon olan ve 1856 yılında merkez istasyona dönüştürülen Bahçecik'e bağlandı. 1861 yılına kadar Bahçecik istasyonunun denetimi altında faaliyet gösteren İzmit dış istasyonu 1861 yılında merkez istasyon haline getirildi ve Bahçecik İzmit'e bağlı bir dış istasyon konumuna getirildi²⁹.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki küçücük Protestan cemaati bu suretle gelişmiş 1850 yılında millet statüsünü temin etmeyi başarmıştı. Bu durum Amerikalı misyonerlerin artık daha özgürce hareket edebilecekleri anlamına geliyordu. Öyle ki bu tarihten önce İzmit ve çevresine gelen misyonerler Ermenilerle görüşmek için gizli saklı mekânları tercih ederken bundan sonra çarşı, han, kahvehane gibi umuma açık yerlerde tebliğ yapmaktan kaçınmaz oldular. 1850 sonrasında rahat ortamında artık kahvehaneler açık hava okulları gibi işlev görüyordu. Herkes elindeki kitabı orada okuyor, Protestanlıkla ilgili sohbet ediyordu. Bahçecik'te bunlara şahit olan Dwight bile çok şaşırılmıştı: *"Kısa sürede Bahçecik'te bu ne değişim! Tek bir muhalif nefes*

25 "Asia: Mission to Turkey", The Missionary Herald, v. 38, January 1842, s. 5-6.

26 "Constantinople", The Missionary Herald, v. 39, August 1843, s. 332.

27 "Miscellanies: Journal of an Armenian During a Missionary Tour Among His Own Nation", The Missionary Herald, v. 39, December 1843, s. 467.

28 "Asia: Mission To Turkey", The Missionary Herald, v. 39, January 1843, s. 5.

29 Özgür Yıldız, "İzmit'te (Nicomedia) Amerikan Misyoner Faaliyetleri", Gazi Akademik Bakış, Cilt: 5, Sayı: 10, Yaz 2012, s. 97-111; İdris Yücel, Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesinde Teşkilatlanması, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005, s. 115; Resul Narin, "19. Yüzyılda Kocaeli'nde Misyonerlik Faaliyetleri", Karadeniz Araştırmaları, Sayı: 34, Yaz 2012, s. 67-76.

duyulmuyor. Bir Ermeni'ye ait umuma açık bir yerdeki kahvehaneye Protestanlar sık sık uğruyorlar. Bu sayede burası İncil'in halka tebliğinde önemli bir merkez olmuş. Ermeniler her gün orada okunan Tanrı kelamını dinliyor ve anlamıyla alakalı sorular soruyorlar. Birisi bu okumayı bölmeye kalksa dükkân sahibi, o kişiyi bir Ermeni olmasına rağmen dışarı çıkartıyor." Üstelik İzmit'te durum bununla da sınırlı değildi. Bahçecik'te bir kitap satıcısı "Kutsal Kitap!" diye, rahatça ve hiç korkmadan sokak sokak bağırabiliyordu. Misyonerler onun bir Türk kadısına İncil sattığını da raporuna eklemişti. Misyonerler bu olumlu sonuçlardan gayet memnundu: "*Bahçecik Köyü, kardeşlerimizin ve kitapçılarımızın her bakımdan girebilecekleri bir yer. Kitapçı, kitap çuvalını arkasına alıyor ve gece yarısına kadar kahve kahve, ev ev geziyor. Birkaç hafta evvel ona gönderdiğim 40 Kitab-ı Mukaddes ile 60 Yeni Ahit'i satmış; simdi 60 Kitab-ı Mukaddes ve 100 Ahit daha istedi. Papazlar saldırmaya ve yıldırmaya devam ediyor. Bu güzel işe muhalif vaazlar ediyorlar ama sözleri boşa gidiyor.*"³⁰ Amerikalı misyonerlerin 1830'lu yıllarda keşif gezileri sırasında uğrayarak bir İncil bıraktıkları İzmit, 20 yıl sonra Batı Türkiye Misyonu'na bağlı kilisesi, kız ve erkek okulları ve Protestan cemaati ile mühim bir misyoner istasyonu haline gelmişti. Şimdi bu istasyona neredeyse onunla yaşıt yeni bir Amerikalı misyoner, Joseph K. Greene geliyordu.

JOSEPH KINGSBURY GREENE

Joseph Kingsbury Greene, 10 Nisan 1834 yılında David ve Lyntha (Miller) Greene'in çocukları olarak Auburn, Maine'de dünyaya geldi. Lyntha'nın ilk evliliğinden bir oğlu ve bir kızı, David ile olan evliliğinden ise iki oğlu oldu. Joseph çocukların en küçüğü idi. Babası Auburn, Maine yakınlarında Minot'ta bulunan bir ayakkabı fabrikasında satış temsilcisi olarak çalışıyordu. Aralık 1839'da bot ve ayakkabı satışı için gittiği Pennsylvania, Pittsburgh'dan dönüş yolunda Long Island boğazında 13 Ocak 1840 tarihinde *Lexington* isimli buharlı geminin yanması sonucu hayatını kaybetti³¹. Babasını kaybettiğinde henüz 6 yaşında bile olmayan Joseph onu çok az hatırlıyordu, fakat onun dindar bir adam ve Auburn Kongregasyonist Kilisesi mensubu olduğunu, Pittsburgh'dan ayrılmadan önce de Uyanışın³² samimi bir çalışanı olduğunu öğrenmişti. Babasını kaybettikten sonra Greene'nin hayatında ve yetişmesinde annesinin büyük etkisi oldu. 1855 yılında ağabeyi Milbury ile üvey ağabeyi George'un demiryolu inşaatında çalıştıkları Ohio'ya taşındılar³³. Ailesinden sağlam bir karakter miras aldığını söyleyen Joseph K. Greene 12 yaşına geldiğinde çalışma hayatına başladı.

1,25 \$ olan haftalığını kiliseye bağışlaması için annesine bırakıyordu. 15 yaşına geldiğinde ise Boston'da daha büyük bir mağazada iş bulma imkânı elde etmişti. Burada iken oda arkadaşının vasıtasıyla Merkezi Kongregasyonist Kilisesi'nin Pazar okuluna gitmeye başlayan Gree-

30 Aksu, Anadolu Misyonerlerinin Osmanlı Anadolusu'ndaki Eğitim Faaliyetleri, s. 100, 113.

31 Zeynep İskefiyeli, "Misyonerliğe Adanmış Bir Ömür: Joseph Kingsbury Greene", *History Studies International Journal of History*, Vol. 5/4, July, 2013, s. 281-300; Zeynep İskefiyeli, "Bir Amerikan Misyonerinin Balkan Savaşı Analizi", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 6, Sayı: 12, Yaz 2013, s. 135-156.

32 Joseph K. Greene'in bahsettiği, Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzeydoğu New England bölgesinde yer alan Massachusetts, Connecticut, Maine, New Hampshire, New York gibi eyaletlerde ortaya çıkan "İkinci Büyük Uyanış (The Second Great Awakening)" olmalıdır. İkinci Büyük Uyanış, 19. yüzyılın başlarında Amerika Birleşik Devletleri'nde Protestan bir dini canlanma hareketi olarak ortaya çıktı. Hareket 1790 civarında başladı, 1800 yılına kadara ivme kazandı ve 1820'den sonra Baptist ve Methodist cemaatlerden üyeler temin ederek hızla yükseldi. Hareket 1850'lilerin sonunda zirveyi geçti. Uyanış, mevcut evanjelik mezheplerden milyonlarca yeni üye elde ederek yeni mezheplerin oluşmasına yol açtı. Pek çok mühtedi Uyanışın yeni bir bin yılın başladığını haber verdiğine inanıyordu. İkinci Büyük Uyanış, İsa'nın beklenen yeniden gelişi öncesinde toplumun kötülüklerini giderecek birçok reform hareketinin başlatılmasını sağladı. Timothy L. Smith, *Revivalism and Social Reform: American Protestantism on the Eve of the Civil War*, Harper&Row Publishers, New York, 1957.

33 Greene, *Leavening The Levant*, s. 271-272.

ne, böylece 5 Mayıs 1850 tarihinde yeni bir kiliseye de geçiş yapmış oluyordu³⁴. Bu kararından kısa bir süre sonra ise Joseph K. Greene iş adamı olma hayallerini bir tarafa bırakarak misyoner olmaya karar verecekti. Greene misyoner olma kararını nasıl verdiğini ise şöyle anlatıyordu: *“Misyoner olma kararını hemen almadım. Çünkü önceleri bir işadamı olmak istiyordum. İşverenlerim beni seviyordu ve ben de onları seviyordum. Başarılı bir tüccar olabilmek için içimde bir şeyler olduğumu düşünüyordum. Misyoner olma sorusu ile üç ay boyunca boğuştum. Misyonerler Hakkında Düşünceler’ isimli küçük bir kitap okudum ve her gün bununla ilgili dua ettim. Artılarını ve eksilerini yazdım, sonunda Hristiyan gerekçelerle olsa da herhangi bir dünyevi işten ziyade misyoner hizmetinde olmanın daha çok tatmin edici olacağı düşüncesinden etkilendim. Yine de bu soruyu çözmek oldukça zordu. Sonuçta en iyi arkadaşlarıma ve anneme danışmaya karar verdim. Bunlardan üçü işime sıkıca sarılmamı ve bir Hristiyan tüccar olmamı, diğer üçü ise işten vazgeçmemi ve bir misyoner olmamı söylediler. Böylece yine tavsiye için kurtarıcı Mesih’ime dönmek ve bu soruya kendim cevap bulmak zorunda kaldım. Nihayetinde misyoner olmaya karar verdim.”³⁵*

Mağazadaki görevinden ayrıldıktan sonra koleje girmek için hazırlıklara başlayan Joseph K. Greene, Maine’deki Bowdoin Koleji’ne kabul edildi. Kolejdeki ikinci yılında Elizabeth Augusta Davis ile nişanlandı. 1855 yılında da Bowdoin Koleji’nden mezun oldu. Kolejdeki bir profesörünün tavsiyesi ile New York’taki İlahiyat Fakültesi’ne (Union Theological Seminary New York) gitmeye karar verdi. Buradaki ilahiyat eğitimi sırasında bir yandan da Pazar okullarında dersler vermeye başlamıştı. Nişanlısı Elizabeth, Mounth Holyoke Kız Okulu’ndan mezun olmaz 1857’de evlendiler. Greenelerin bu evliliklerinden 5 oğlan, 3 de kız çocuğu dünyaya gelecek, ancak sadece oğulları yaşayacaktı³⁶.

1858 yılında New York’taki İlahiyat Fakültesi’nden mezun olduktan sonra Kasım 1858’de ilk papazlık görevi için Maine’deki Kongregasyonist Kilisesi’ne atandı. Bu görevi sırasında American Board’ın Detroit’teki yıllık toplantısına katıldı. Dr. Rufus Anderson’un vasıtasıyla American Board misyoneri olarak görevlendirilecekti³⁷. Joseph’in ilk görev yeri Osmanlı Devleti oldu. Bu ailesinden ve ülkesinden çok uzaklarda bir yere gidecek olması demektir ve Greene bununla ilgili düşüncelerini şu şekilde ifade ediyordu: *“Ekim ayında Ohio’daki annemden ayrıldım. Tanrı bize cesaret ve soğukkanlılık verdi. Ayrıca eşimin babasından ve 11 kız ve erkek kardeşinden gözyaşları ile ayrılmak zorunda kaldık. Çünkü kardeşlerinden bazıları henüz çok küçüktü ve annelerini yeni kaybetmişlerdi. Zor bir zamandı fakat Tanrı gözyaşlarımızı silmek için hepimize yardımcı oldu.”³⁸*

34 Ohio’da iken annesi Methodist kiliseye devam ediyordu. Greene, *Leavening The Levant*, s. 272. Hristiyanlık inancı içindeki bölünme süreci ile ilgili olarak, Ahmet Hikmet Eroğlu, “Hristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 41 Sayı: 1, Ankara: 2000, s. 309-325. Tarih boyunca Hristiyanlar arasında inanç konusunda derin tartışmalar yaşanmıştır. Bu yüzden Hristiyanlık bünyesinde çok sayıda mezhep ve akım barındıran bir dindir. XVI. yüzyılda Martin Luther’in Roma Kilisesi’ne karşı başlattığı Lutheran hareket, Protestan kiliselerin oluşmasına vesile olmuştur. Protestan mezhebi, öncelikle kendi bünyesinde Lutheryanizm, Kalvenizm ve Anglikanizm olmak üzere üç ana kola ayrılmıştır. Protestanlığın üç ana kolunu oluşturan Lutheryanizm, Kalvenizm ve Anglikanizm de kendi içlerinden çeşitli akımlar ortaya çıkarmışlardır. Buna göre; Lutheryanizmden Pietizm, Kalvenizmden Presbiteryenizm ve Reform Kiliseleri, Anglikanizmden de Püritanizm ve Metodizm ortaya çıkmıştır. Bu akımlar arasından ise; Presbiteryenizm ve Püritanizmden Kongregasyonizm, Anabaptistler ve Püritanizmden Baptizm, Metodizmden de Adventistler, Kutsalılık Hareketi ve Pentekostalizm gibi akımlar doğmuştur. Protestan mezhebi içindeki temel oluşumları bu şekilde sıralarken, bu akımlardan ortaya çıkan hareketlerin sayısını artırmak mümkündür. Nitekim XIX. yüzyılda Amerika’da teşekkül eden çeşitli evanjelik kiliseler ve XX. yüzyılda Asya ve Avrupa ülkelerindeki Protestan misyoner faaliyetlerinin neticesi olarak kurulan ve genç kiliseler diye adlandırılan kiliseler, Protestan kiliselerdir. Hüseyin Erdem, *Hristiyanlıkta Kongregasyonist Akımın Ortaya Çıkışı ve Görüşler*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimler (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara, 2009, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 14.

35 Greene, *Leavening The Levant*, s. 275-276.

36 Nehemiah, *History of Bowdoin College*, s. 697.

37 Greene, *Leavening The Levant*, s. 279.

38 Greene, *Leavening The Levant*, s. 280.

Greene misyonerlik görevinin 50. Yıl dönümünde oğulları Joseph, Edward, Frederick, George ve Samuel'e hitaben yazdığı mektubunda Türkiye'ye olan bu yolculuğu detayları ile anlatıyordu³⁹. 11 Ocak 1859 tarihinde bir Salı günü eksi 10 derecede Bay ve Bayan W. W. Meriam, Bayan Henry S. West ile eşi ve henüz bebek olan oğulları Joseph ile birlikte kaptanları George C. Prior'un kullandığı 337 tonluk bir gemi ile Boston Long Wharf limanından yola çıkacaklardı. Küçük bir dini törenin ardından kendilerini yolcu etmeye gelen arkadaşlarına veda etmişlerdi. Fakat saat 1'de Kaptan Prior, doğu rüzgârı ve kar fırtınasını göz önünde bulundurarak denize açılmamaya karar verdiğini bildirmişti. Böylece birkaç gün yola çıkmaları ertelenmiş oluyordu. Bu yüzden misyoner Greene tüm bagajlarını alıp geri dönmek zorunda kaldıklarını, yorgun ve yıpranmış misyoner arkadaşları, eşi ve bebek Joseph ile birlikte bir arkadaşlarının evine gittiklerini anlatıyordu.

Joseph K. Greene, Türkiye'ye olan yolculuğuna ancak 17 Ocak 1859 Pazartesi günü çıkabilecekti⁴⁰. Zaman zaman tehlikeli fırtınalarla mücadele ettikleri yolculukları 22 Şubat sabahı İzmir limanına demirlediklerinde sonuçlanacaktı. "*İzmir'e Washington'un doğum günü olan 22 Şubat sabahı salimen ulaştık*" diyordu⁴¹. Burada kendilerini yine bir misyoner aile Bay ve Bayan E. M. Dodd ile 3 küçük kızları karşıladı ve bir süre misafir etti. Misyoner Greene, İzmir'de geçirdikleri "*keyifli ve öğretici*" iki haftanın ardından İstanbul'a doğru vapur yolculuğuna çıktı. Greenelerin Ocak ayında Amerika'dan başlayan uzun ve zorlu yolculukları 10 Mart Perşembe günü William Goodell'in Hasköy'deki evine ulaşmaları ile nihayetlenmiş oldu. İstanbul'a ulaştıklarında iki hafta boyunca İstanbul'un emektar misyonerleri Goodell, Dwight, Schauffler, Hamlin ve Bliss ile keyifli sohbetler yapma imkânı buldu ve beş ayrı dilde yapılan ayinlere katıldı⁴². Joseph K. Greene'in Türkiye'de yarım asır sürecek olan misyonerlik görevi böylece başlamış oluyordu.

MİSYONER GREENE'İN İZMİT'TEKİ İLK FAALİYETLERİ

American Board'a bağlı bir misyoner olarak Joseph K. Greene'in Osmanlı topraklarındaki ilk görev yeri İzmit şehri oldu. Greene, İstanbul'da bulunan misyonerler komitesinin kararıyla İzmit'te bulunan Justin W. Parsons'un yanında görevlendirilmişti. Amerikalı misyonerlerin İzmit'teki serüveni 1832 yılında Goodell'in *Yeni Ahit* ile birlikte *Sütçü'nün Kızı* isimli risaleyi buradaki Ermenilere vermesiyle başlamıştı. Bundan 10 yıl sonra 1842 yılında İzmit bir yerli yardımcı, bir okul ve on öğrenci ile faaliyet gösteren ve İstanbul'a bağlı bir dış istasyon haline gelmişti. Kuruluş tarihinden 1856 yılına kadar İstanbul'a bağlı bulunan İzmit, daha önce kendisi gibi İstanbul'a bağlı bir dış istasyon olan ve 1856 yılında merkez istasyona dönüştürülen Bahçecik'e bağlandı. 1859 yılında İzmit'te 4 Evangelik kilise ile bir düzine kadar küçük bir Protestan topluluk bulunuyordu⁴³. Misyoner Greene, Türkiye'deki ilk görev yeri olan İzmit'te üç yıl boyunca görev yapacaktı⁴⁴.

39 Joseph K. Greene, letter [published], Bible House, Constantinople, Turkey, 22 February 1909, American Board Pamphlet Collection, ARIT (American Research Institute in Turkey). Mektubun kısa bir özeti için bakınız; "A Half Century of Service", The Missionary Herald, Vol. CV, Number 5, May 1909, s. 187-188.

40 The Missionary Herald gazetesi 1859 yılı Şubat ayı sayısında Joseph K. Greene ile eşi Elizabeth'in de aralarında bulunduğu misyonerlerin 17 Ocak tarihinde Boston'dan Kuzey Ermeni Misionuna katılmak üzere İzmir'e doğru yola çıktıklarını bildiriyordu. Bu misyonerler arasında William W. Meriam ve eşi, Dr. Henry S. West ile eşi de bulunuyordu. "Embarkation", The Missionary Herald, v. 55, February 1859, s. 59-60.

41 Greene, Leavening The Levant, s. 281-282.

42 Greene, letter [published], Bible House, Constantinople, Turkey, 22 February 1909, s. 1; Greene, Leavening The Levant, s. 282-283.

43 Greene, Leavening The Levant, s. 284.

44 Greene, letter [published], Bible House, Constantinople, Turkey, 22 February 1909, s. 1.

Yıllar sonra deneyimli bir misyoner olarak yazdığı *Leavening the Levant* isimli eserinde İzmit şehrini şöyle tarif ediyordu: “*Istanbul’un birkaç mil altında yer alan ve Marmara’nın bir kolu olan Nikomedia Körfezi yaklaşık 50 millik bir mesafeye uzanır. M.Ö. 264 yılında Bithynia Kralı I. Nicomedes tarafından inşa edilen Nicomedia şehri ise körfezin başındaki tepenin kenarına kadar uzanırdı. Şehir M.Ö. 74’te Romalıların eline geçti. Diocletion bu şehri bir süre Roma hükümet merkezi olarak kullandı ve onun emriyle M.S. 303’te ilk Hristiyanlara karşı en acımasız zulümler başlatıldı. 600 yıl süren Türk egemenliğinden sonra 20.000 nüfusa sahip şehir hala varlığını sürdürüyordu. Bu nüfusun üçte biri Ermeni, dörtte biri Rum ve Yahudilerden, geri kalanı ise Türklerden ibaretti.*”⁴⁵

1859 yılı başında Osmanlı topraklarına ayak basan genç misyoner Greene ise İzmit ile ilgili ilk izlenimlerini 16 Mayıs tarihli mektubunda şöyle anlatıyordu: “*Burada yaşayan insanlar konusunda ilk izlenimlerim pek çok bakımdan beklentilerimin ötesindedir. Özellikle şehrin iç bölgelerinde İncil’e ve onun öğretilerine karşı tutum ve onu diğer insanlara aktarma benimsetme istekliliği burada ki insanları farklı kılar. Olayları hızlı kavramalarının yanında eğitim ayrıcalığı hakkını kullanmaktan oldukça memnun ve her şeyden öte çalışkan ve ihtiyatlıdır. Ancak açıkça görülmektedir ki bölgede yapılması gereken çok şey vardır. İnsanlar daha çok bilgilendirilmeye ve her şeyden öte İncil’in öğretilerinin daha hızlı yayılmasına ihtiyaç duyarlar. Şehir kilisesinin pek çok üyesi arasında dünyevi güçlerin etkisi mevcuttur. Bu durum zorunlu olarak onların dini yaşamını güçlendirme ve İncil’den daha fazla yararlanılması için kutsal ruhun daha çok tanınmasını gerekli kılar. Kilise üyeleri bölgede yaşayan insanların saf dini bilgilerini daha fazla genişletmeli ve kendileri ile birlikte insanların fikirlerini aydınlatma sorumluluğunu arttırmak zorundadırlar.*”⁴⁶ Genç misyoner Protestan Ermenilere yapılan baskılardan da şikâyet ediyordu.

Ancak bunların organize veya yasal yolla yapılan baskılar değil de daha ziyade mahalle baskısı türünden olduğuna dikkat çekiyordu. “*Bu istasyonla bağlantılı bazı kasabalarda, İsa’daki gerçeği akıllarında tutan kişiler bir yer buldular, lakin zulüm korkusu ile Protestan olduklarını kabullenmekten alıkonuldular. Herhangi bir organize veya yasal yolla yapılan baskılar değil, çünkü bu Türk makamları tarafından yasaklanmıştır, ancak bu daha ziyade halk baskısıydı. Evden sürülüp arkadaşlarından ayrılmak, dünyevi mallarını kaybederek acı çektirilmesi ya da yaralamalar şeklinde yapılan baskılardı. Bu ayın ilk Pazar gününde misyoner Parsons Ovacık’taki yaklaşık yirmi Protestan kardeş ve kız kardeş ile dini bir hizmet yaparken, çoğunlukla kadınlardan oluşan heyecanlı bir kalabalık toplandıkları evin etrafını kuşattı ve patırtılı yöntemleriyle nihayet toplantıyı kesmeyi başardılar.*” Joseph Greene mektubunun devamında birkaç hafta önce, Göldağı ve Muratçı kasabalarının her birinden yaklaşık yirmi kişinin misyoner Parsons’a eğer kendilerine bir öğretmen gönderilir ve ibadet edecekleri bir yer de sağlanırsa Protestan olmaya hazır olduklarını yazdıklarını anlatır. Bu kasabaların her ikisinin de yerli iki Protestan sayesinde ilerlediğini kaydeden Greene, ancak eski kiliseye bağlı olan Ermenilerin bunlara karşı tavrının çok sert olduğunu, biri kasabadan uzaklaştırılırken, diğerinin ise aç bırakıldığını anlatır. Yine de bu kişilerin Tanrı kelamının 6 kopyasını dağıtacak kadar uzun süre buralarda kalabildiklerini söyler ve “*Sağduyu ve cesaret bu bölgede Hristiyanlığı vaaz etme çalışmalarında vazgeçilmez ön koşullardı.*”⁴⁷ der. Greene İzmit istasyonunda Protestanlığı kabul eden Ermenilere yönelik olarak baskıların ve yıldırımların olduğu söyler lakin 1850’lerden itibaren misyonerlere bağlı seyyar kitap satıcıları köyden köye geziyor üstelik bir kitap satıcıları “Kutsal Kitap!” diye, rahatça ve hiç korkmadan sokak sokak bağırabiliyordu. 1859 yılı içinde Bebek İlahiyat Okulu’ndan beş öğrencinin kitap satışı yapmak üzere bölgeye geldiklerini kendisi de bildiriyordu. Turlarına başlamadan önceki

45 Greene, *Leavening The Levant*, s. 283.

46 “Baghchejuk: Letter From Mr. Greene, May 16, 1859”, *The Missionary Herald*, v. 55, August 1859, s. 244.

47 “Baghchejuk: Letter From Mr. Greene, May 16, 1859”, *The Missionary Herald*, v. 55, August 1859, s. 244.

akşam İzmit kilisesine mensup Ermenilerle birlikte bu öğrencilere nasihatler vermek üzere toplandıklarını söylüyordu. Bu durumdan gayet memnun olan misyonerler kârlı bir sezon olmasını ümit ediyorlardı.

Alana yeni atanmış ve bu sırada henüz 24 yaşında olan Joseph K. Greene'in ilk görev yeri olan İzmit ve çevresi ile alakalı ilk izlenimleri yine de son derece karamsardı. Amerika'ya sıra ziyareti için yeni dönmüş olan Parsons geçmiş yıllarla şimdiki durumu karşılaştırarak durumun çok cesaret verici olduğunu rapor ederken⁴⁸, Greene yerli Protestanların sade bir inanca, dürüstlüğe, gerçeği öğrenmeye duydukları istekliğe ve bunu başkalarına duyurma gayretine sahip olmakla beraber pek çok kilise üyesinde dünyevi ruhun egemen olduğunu söylüyordu. *"Pek çok İncil tohumu toprağa ekilmiş ve birçoğu kalplere yerleşmiş olmakla birlikte kardeşlerimiz kendi vatandaşlarını aydınlatmak ve Tanrı'nın egemenliğini genişletmek sorumluluğunu da hissedebilmeliydiler. Sadece kendi ruhlarını değil başkalarının ruhlarını da kurtarmak onların göreviydi. Türkiye'ye geldiğimizde ilk nesil Protestanlar hızla hayatlarını kaybetti ve yeni kuşak şeytanla ve nefisle yeni bir mücadeleye başladı. Bu zamandan sonra misyon sabırlı ve sevgi dolu kalpler ile gönüllü elleri talep ediyordu. Eşim ve ben bunun için feryat edebiliriz. Peki, bütün bunları yapmak için kim yeterince güçlüdür?"*⁴⁹ Bu sırada Türkiye ve Türkler ile ilgili görüşleri de şekillenmeye başlamıştı. Türklerle ilgili ilk izlenimlerini şöyle aktarıyordu: *"Türk halkını beklediğimizden ötesinde çok hoş bulduk. Onların nezaket, temizlik ve misafirperverliği bizleri çok memnun etti. Fakat garip çelişkiler de vardı. Herkes ayakkabılarını kapının dışında bırakırken ve evleri temiz tutmak için çok dikkatli olurken, kasaba ve şehirlerin sokakları genellikle pis ve kirliydi."*⁵⁰

GREENE'İN DİL ÇALIŞMALARI VE İLK YILLIK TOPLANTISI

Joseph K. Greene İzmit istasyonunda çalışmaya başladıktan çok kısa bir süre sonra dil çalışmalarına başladı. Dil çalışmaları misyonerlerin öncelikle görev yaptıkları bölgenin yerel dillerini Türkçe, Ermenice ve Rumca gibi öğrenmeleri ile ilgili çalışmalardı. Bu çalışmalar çerçevesinde gramer kitapları ile sözlükler de hazırlıyorlardı. Misyonerin en önemli aracı dil olduğuna göre bu çalışmalara büyük önem veriliyordu⁵¹. Greene öncelikle 36 harften oluşan Ermeni alfabesini öğrenmeye ve kelimeleri alıp yazmaya başladı. Ayrı başlıklar altında yemek, masa ve ev eşyaları, insan ilişkileri, dini ve teorik kelimeler ve diğer birçok sınıfa ait sözcük listeleri hazırladı. Böylece önce kelimelere aşina olan Greene konuşma pratikleri vasıtasıyla da telaffuzlarını öğrenmiş oldu. Bununla beraber o kadar çok sözcük vardı ki bir sözcük aramak için tüm listelerin üzerinden geçmek çok zamanını alıyordu. Bunun üzerine daha farklı bir metotla dil çalışmalarına devam etti. Geliştirdiği bu metodu Amerikalı misyoner şöyle izah ediyordu:

"Her biri yaklaşık 400 sayfa olmak üzere iki tane boş defter aldım, İngilizce, Ermenice, Türkçe ve Rumca kelimeler için sütunlar hazırladım. Birinci sütuna Webster'in sözlüğündeki en çok kullanılan 8.000 kelimeyi yazdım ve zaman içinde de her kelimeyi uygun yerlere yerleştirerek İngilizce kelimelerin Ermenice, Türkçe ve Rumca karşılıklarını yazdım. Böylece zamanla dört dilde kendi yöntemimle birer sözlük hazırlamış oldum. Yıllarca süren bu çalışma tam bir sözlük yapmak için değil ülkenin dillerini tanımak içindi. Benim için son derece kullanışlıydı. Bana nasıl heceleneceğini öğretti ve geniş bir kelime dağarcığı ile konuşma imkânı verdi. Bu yöntemi kullanan bir misyoner tanımadım ama

48 "Northern Armenians: Station Reports, Baghchejuk", The Missionary Herald, v. 55, September 1859, 271.

49 Greene, Leavening The Levant, s. 287.

50 Greene, Leavening The Levant, s. 286-287.

51 Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s. 41.

yine yeni bir dille çalışmaya başlasam aynı yöntemi uygulardım. Üzerinde çalıştığım dillerin hepsinde gırtlaksı sesler olduğu için aşağı yukarı her yabancı için özellikle de İngilizce konuşan insanlar için zordu. Telaffuz becerisi sürekli tekrar ve ses yeteneği gerektiriyordu. Yine de yöre halkının diline hâkim olmak azami fayda sağlamaktadır.⁵²

Kuruluşundan kısa bir süre sonra tüm dünyada etkili bir misyoner teşkilatı durumuna gelen Amerikan Board (ABCFM) Afrika'da, Asya'da, Hindistan'da, Çin'de, Avrupa'da, Güney Amerika'da misyonlar oluşturmuş, bu misyonlarda da birçok istasyon ve dış istasyon kurarak etki alanını genişletmişti. Osmanlı Devleti'nde esas olarak Batı Türkiye Misyonu, Doğu Türkiye Misyonu ve Merkezi Türkiye Misyonu olmak üzere üç misyon şeklinde organize olmuşlardı⁵³. Ancak Osmanlı topraklarındaki misyonun hızla büyümesi bölgesel organizasyon yapılması zorunluluğunu getirdi. Anadolu'daki faaliyet daha çok Ermenileri kapsayacağı kesinleştiği için Batı Türkiye Misyonu adı Ermeni Misyonu'na dönüştürdü. 1856 yılında da Ermeni Misyonu bu kez Kuzey Ermeni Misyonu ve Güney Ermeni Misyonu olarak ikiye ayrıldı. 1859 yılında Kuzey Ermeni Misyonu başta Osmanlı başkenti İstanbul olmak üzere Bahçecik, İzmir, Tokat, Sivas, Kayseri, Yozgat, Trabzon, Erzurum, Arapkir, Harput, Edirne, Filibe şehirlerden oluşuyordu. Bu misyonda toplam 13 istasyon, 31 dış istasyon, 33 misyoner 34 bayan misyoner yardımcısı, 4 yerli papaz, 21 yerli vaiz ve 48 diğer yerli yardımcı faaliyet gösteriyordu⁵⁴. Her misyon tüzüğünü, yönetmeliklerini ve toplantı iç tüzüğünü Board'ın geliştirmiş olduğu modele göre kendisi yapıyordu.

Bu misyonlar yaptıkları yıllık toplantılarla hedeflerini belirliyor, strateji ve taktiklerini saptıyor ve faaliyet programını oluşturuyorlardı. Yine bu yıllık toplantılarda misyonun bütçesi görüşülüyor, Boston'a önerilecek konular saptanıyor ve bir önceki yılın çalışmaları değerlendiriliyordu. Türkiye Misyonu ilk yıllık toplantısını 18-26 Mart 1839 tarihleri arasında gerçekleştirmiş, alınan kararlar Board üst yönetiminin onayına sunulmuş ve ancak onaylandıktan sonra bütünüyle yaşama geçirilmişti. Misyon toplantılarında genellikle diğer misyonların temsilcileri de bulunurdu. Ayrıca her istasyondan bir delege ile matbaanın temsilcileri de bu yıllık toplantılarda mutlaka hazır bulunurlardı⁵⁵. Böylece Joseph K. Greene misyonerliğinin ilk yılında Kuzey Ermeni Misyonu'nun yıllık toplantısına katılma imkânı elde etmişti.

Greene toplantı ile ilgili tüm detayları aktarıyordu. Buna göre Kuzey Ermeni Misyonu'nun yıllık toplantısı 6 Haziran 1859 tarihinde başladı ve 19 gün boyunca devam etti. Toplantıya sadece İstanbul misyonerleri değil, Edirne, İzmit, Yozgat, Kayseri, Harput, Arapkir, Tokat, Bitlis misyonlarından misyonerler katılmıştı. Ayrıca Asur Misyonundan Walker, Güney Ermeni Misyonu'ndan Coffing ve Nasturi Misyonu'ndan Ehea da toplantıya katılanlar arasındaydı. Toplantıya misyonerlerin eşleri ve çocukları da katılmıştı. Misyonerlerden beşi kıdemli öncü misyonerlerdendi. Bazı misyonerler ise 5 ila 10 yıllık tecrübeye sahiptiler. Toplantılar art arda merkezden üç ila altı mil uzaklıktaki yerlerde yapıldı. Ulaşım çoğunlukla deniz üzerinden yapıldığı için gidip gelmek için çok zaman harcanmıştı. Toplantının açılış konuşmasını başkan

52 Hülya Çelik, "Amerikan Misyonerlerinin Kocaeli'de Eğitim Faaliyetleri", Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli, 2015, s. 1184.

53 Board teşkilatının Anadolu'da kurduğu misyonlar için bkz: Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s. 71-72; Özgür Yıldız, Anadolu'da Amerikan Misyonerleri, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 26-28.

54 Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1859), Presented At The Meeting Held At Philadelphia, 4-7 October 1859, Press of T. R. Marvin&Son, Boston, 1859, s. 47-48.

55 Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s. 42-43.

Elias Riggs yapmış, Misyoner Schauffler ise dua okumayı teklif etmişti. Toplantılar boyunca bir de dua ve şükür için çok zaman kaybedildi. Okunan raporlar ülkenin durumu ve yürütülen misyonerlik çalışmalarına ilişkin tam bilgiler sunuyordu ve gelecek yıl için ihtiyaç duyulan fonların belirlenmesi konusunda büyük bir özen gösterilmişti. Doğu Anadolu'daki istasyonları ayrı bir misyon olarak belirleme sorunu uzun süre tartışıldı. 500 ila 1000 mil uzaklıktaki bölgelerden İstanbul'a gelme zorlukları ile uzak misyonerlik alanları hakkındaki pek çok sorun dolayısıyla Kuzey Ermeni Misyonu'nun bölünmesi meselesi tartışıldı. Fakat herhangi bir karar alınamadı, bir sonraki yıllık toplantının Harput'ta yapılmasına ve misyonun bölünmesi meselesinin orada görüşülmesine karar verildi. Misyonun edebi/yazınsal departmanı, teolojik eğitim, Müslümanlara yönelik çalışmalar ve Müslümanların dini özgürlüklerine dair meseleler ele alındı. Misyonerler, Doğu kiliselerinden mezhebini değiştirdiklerin kişilerin yeniden vaftiz edilip edilmeyeceği meselesini de hararetle bir şekilde tartışmışlardı. Sonunda öncü misyonerler kendi milli kiliselerinde yapılan vaftizden kendilerinin memnun olmaları koşuluyla bu tür mezhep değiştirenlerin yeniden vaftiz edilmelerine gerek olmadığına karar verdi⁵⁶. Joseph K. Greene gibi yeni misyonerler için yapılan bu yıllık toplantı büyük bir fırsattı. Büyük bir misyoner grubuyla bir araya gelip onları tanıma fırsatı elde etmişti. Ayrıca Türkiye'de yürütülen çalışmalarla ilgili okuyarak ya da mektuplaşarak edineceğinden daha fazla bilgiye ulaşmış oldu. *"Devam eden 50 yıl boyunca sıra izinlerim haricinde yıllık toplantıların neredeyse tümüne katılmak benim için bir ayrıcalıktı. Katılanlar ve konular her yıl değişmekle birlikte kardeşçe sevgi ve iyi dostluk, samimiyet ve bağlılık ruhu hiç değişmedi. 1859 yılı toplantısında bulunan tüm misyonerlerden inanıyorum ki hayatta kalan sadece benim."* diyordu.

Bununla beraber, Greene bu toplantıya katıldığı dönemde oldukça sıkıntılı bir halde buluyordu. İstifa mektubunu alıp, Dwight ile görüşmüştü. Dwight kendisine bir sonraki yıllık toplantıya kadar istifasını saklı tutmasını bu sırada iyice düşünüp karar verirse istifasını toplantıdan sonra sunmasını tavsiye etti. Böylece Greene istifa mektubu cebinde evine geri döndü. Greene bu olayı çocuklarına hitaben yazdığı mektubunda şu şekilde izah ediyordu: *"Misyonerliğimin ilk yılı çok zordu ve yılın sonunda sınırlanmışlık ve verimsizlik duygularıyla çok bunalmışken istifa mektubumu hazırladım. Fakat 1860 yılındaki yıllık toplantıda misyoner arkadaşlarım bir yıl daha kalmamı rica ettiler ve böylece istifa mektubum elimde kaldı ve şimdi ise sunmak için çok geç oldu."*⁵⁷ Böylece aslında istifa edip Amerika'ya bir an önce geri dönmek isteyen genç misyoner Joseph K. Greene görevine devam edecek üstelik Osmanlı topraklarında yürüttüğü bu misyonerlik görevinde yarım asrı aşmayı başaracaktır.

56 Greene, *Leavening The Levant*, s. 287-288.

57 Joseph K. Greene, letter [published], Bible House, Constantinople, Turkey, 22 February 1909, Amerikan Board Pamphlet Collection, ARIT (Amerikan Research Institute in Turkey). Mektubun kısa bir özeti için bakınız; "A Half Century of Service", *The Missionary Herald*, Vol. CV, No, 5, (May 1909): 187-188.

GREENE'İN ÇEVRE İLLERE YAPTIĞI GEZİLER

Joseph K. Greene, Misyoner Parsons ile Bahçecik istasyonu ile ilgileniyor ve İzmit'te ikamet ediyordu. Üç yıl boyunca (1859-1862) bölgede görevli misyonerlerle bazen birlikte bazen ayrı olarak geniş alanlarda birçok geziler düzenledi. 1859 yılı Eylül ayında Trowbirdge'in ile birlikte geniş sahanın doğu bölümüne bir seyahat gerçekleştirdiler. Misyonerler yardımcıları ile birlikte Bahçecik'den başlayan yolculuklarını sırasıyla Geyve Kurtbelen, Türkman, Göldağı, Bilecik, Yenişehir ve İznik üzerinden tamamlamışlardı. Greene bu gezi ile ilgili notlarını 7 Kasım 1859 tarihli mektubunda paylaşıyordu. Yüksek bir tepenin zirvesinde muhteşem bir konuma sahip olan Kurtbelen'de büyük bir değişim yaşandığını haber veriyordu. Parsons'un büyük bir kalabalık tarafından Kurtbelen'den kovulmasının üzerinden yalnızca bir buçuk yıl geçmiş, şimdi üç ya da dört kişi Protestanlığı ilan etmişti. Yardımcıları kendilerine güvence vermiş, kahvehanelere girip İncil'i korkmadan vaaz edebileceklerini söylemişti. İlk Pazar günlerini İzmit'ten 70 mil uzaklıktaki Türkman'da geçiren misyoner, burada çok dostça karşılandıklarını ve neredeyse tüm günlerini Tanrı'nın kitabını okuyarak ve açıklayarak geçirdiklerini anlatıyordu. Greene ve ekibi Bilecik, Yenişehir ve İznik'i ziyaret ederek seyahatlerine son vermişlerdi. Seyahatleriyle ilgili gelişmeleri aktardığı mektubuna son verirken Bahçecik sahası için isteklerini bildiriyordu. Bölge faaliyetleri için iki yerli yardımcıya ihtiyaçları olduğunu söyleyen Greene, "Bu işi yapmak için giriş kapısı birçok yerde açık duruyor. Bu hasat alanlarına girip biçmek için çoğu zaman davet ediyoruz." diyordu. Bununla beraber doğru karakterde olan kişileri bulmanın çok zor olduğunu, ancak para verdikleri zaman yerli yardımcı bulabildiklerini vurguluyordu. Bu yüzden de gelecek yılın bütçesinin düşürülmemesini talep ediyordu. "Paraya ihtiyacımız var, daha çok yardımcıya da fakat her şeyden önce Kutsal Ruh'un saçılmasına ihtiyaç duyuyoruz" diyordu⁵⁸. Amerikalı misyonerler bu seyahatlerini oldukça fazla önemsiyorlar, daha sonraki raporlarında Bursa'dan Ankara'ya, Bilecik'ten Karadeniz'e kadar geniş bir sahada Türkçe, Ermenice, Rumca ve hatta Yahudilere yönelik hazırladıkları İncilleri dağıttıklarını, bu suretle en az yüz bin kişiye ulaşmış olduklarını söylüyorlardı.

19 Aralık tarihli mektubunda ise Parsons'un hastalandığından bahseden Greene, hala ateşinin devam ettiğini fakat yavaş yavaş gücünü toplayacağına inandıklarını anlatıyordu. Ayrıca Greene Adapazarı'nda yerli vaizlerin düzenlediği bir üç aylık toplantıya katılacağından söz ediyordu⁵⁹. Misyoner Greene 20 Şubat 1860 tarihli mektubunda ise Adapazarı'ndaki ilgiden bahsediyordu⁶⁰.

Misyonerler Greene ve Parsons 1860 yazının en sıcak bölümünü Bahçecik'te geçirdikten sonra aileleriyle birlikte tekrar İzmit'te dönmüşlerdi. Burada bulunanların kiliseye olan ilk sevgi ve bağlılıklarını kaybettiğini, kardeşler arasında soğukluk ve karşılıklı güvensizliğin ortaya çıktığını görmüşlerdi. Uyumun yeniden tesis edilmesi ve buradaki öğrencilerin dindarlığının artırılması için harekete geçen misyonerler Ağustos ayında Aşai rabbani ayinini başlatmadan evvel karşılıklı mutabakatın sağlanabilmesi için kilisede özel bir toplantı düzenlediler. Misyoner aileleri İzmit'te dönmeden önce Bahçecik'te beş yıldan beri çalışmakta olan yerli vaizi Haziran ayı sonunda Bilecik'e gönderdiler⁶¹. Misyonerler şimdiye kadar olduğu gibi, vaaz vermekten

58 "Northern Armenian Mission – Turkey: Nicomedia, Letter From Mr. Greene, November 7, 1859", The Missionary Herald, v. 56, February 1860, s. 53-55.

59 "Recent Intelligence – Northern Armenians", The Missionary Herald, v. 56, March 1860, s. 88.

60 "Letter From Mr. Greene, February 20, 1860", The Missionary Herald, v. 56, May 1860, s. 148-149.

61 "Mission to Western Turkey: Baghchejuk, Letter From Mr. Greene, September 7, 1860", The Missionary Herald, v. 57, January 1861, s. 15.

başka bir papazın tüm görevlerini yerine getirebilecek olan bu yerli vaizlerden olabildiğince istifade ediyorlardı.

Joseph K. Greene İzmit istasyonundaki çalışmaları kapsamında bir diğer misyoner turunu 1861 yılı içerisinde gerçekleştirdi. Yaklaşık 22 gün süren bu seyahatinde kendisine Türkçe bilen misyoner Dunmore⁶² eşlik etmiş dolayısıyla büyük bir avantaj elde etmişti. 500-600 millik bir yol kat ettiklerini söyleyen Greene, son derece zor ve tehlikeli yollardan geçtiklerini ve neredeyse Anadolu'nun batı kısmında yer alan belli başlı şehirleri ziyaret ettiklerini belirtiyordu. Greene bu seyahatine Kurtbelen'den başlamıştı. Yıllardır gezici kitapçıların ve misyonerlerin zaman zaman Kurtbelen'i ziyaret ettiklerini ve burada İncil'in birçok kopyasının satıldığını söylüyordu. Son iki yıldır bu kasaba ve civarı için sürekli çalışan bir yerli yardımcısı olduğunu anlatan Greene, yapılan çeşitli çabaların sonucu olarak nüfusun büyük bir kısmının az ya da çok aydınlatıldığını, eski Ermeni kilisesinin bazı suiistimallerinin düzeltiltiğini ve Protestanlara yönelik açık zulümlerin sona erdirildiğini iddia ediyordu. İzmit'ten yola çıkan misyonerler yaklaşık 9 günlük bir yolculuktan sonra Ankara'ya ulaşmışlardı. Misyonerler turlarını Sivrihisar, Eskişehir ve Kütahya'yı dolaşarak tamamladılar⁶³.

Misyoner Greene, 31 Ekim 1861 tarihli mektubunda kendisinin de ilk kez gittiği farklı güzergâhlara gerçekleştirilen bir misyoner turundan daha söz etmektedir. Bu seyahatlerinde ilk durakları Bilecik ve Göldağı oldu. Burada küçük bir kilise yaklaşık 6 sene önce kurulmuş ancak buradaki çalışmalar misyoner açısından tatmin edici olmamıştı. Bunun üzerine Greene geçen kış Bahçecik'te görev yapan vaizin buraya gönderildiğini söyler. Henüz 9 üyesi bulunan bu kilisenin gelişmesi için çalışmaların büyük bir fedakârlıkla devam ettiğini anlatır. Buradan sonra Greene Adapazarı'na oradan da Adapazarı'na yaklaşık 15 mil uzaklıkta bulunan Tamluk'a geçer. Tamluk'ta 6 hafta kalır. Joseph K. Greene mektubunun sonunda İzmit istasyonunda masrafların azaltılması için Kurbelen'de bir yardımcı, Ovacık'ta bir öğretmen ve Nice ilçesinde bir kitap satıcısının görevine son vermek zorunda kaldıklarını ve bir süredir papaz, vaiz, öğretmen, yardımcı ve misyonerlerin maaşlarında genel olarak %10 oranında bir düşüş olduğunu belirtir⁶⁴. 1859 yılı başında Osmanlı topraklarına ayak basan ve görev yeri olarak İzmit istasyonunda çalışmaya başlayan genç misyoner Greene yaklaşık bir iki yıl gibi kısa bir süre zarfında İzmit ve çevresine düzenlediği seyahatlerde oldukça mesafe katetmişti. Bu seyahatleri sırasında hem çevreyi yakından tanıma imkânı elde etmiş, hem de yerel dilleri öğrenme becerilerini geliştirmiştir. Misyonerlerin görev yaptıkları bölgelerde uzun yıllar kalabilmelerinin en büyük sırrı belki de düzenledikleri bu misyoner turları sırasında kazandıkları tecrübelerdir.

1859-1862 yılları arasında İzmit istasyonunda görev yapan misyonerler Joseph K. Greene ile Justin W. Parsons yaptıkları seyahatler sonunda bölgenin çok büyük olduğuna ve bu duru-

62 Joseph K. Greene'e bu seyahatinde eşlik eden Mr. Dunmore olarak bahsettiği misyoner Diyarbakır misyonunun kurucusu George W. Dunmore olmalıdır. 1851 yılında Diyarbakır misyonunu kurmakla görevlendirilen Dunmore eşi ile bir müddet Antep'te kalarak Türkçe öğrenmişlerdi. 1859 yılında Amerika'ya dönmek için yola çıkan Dunmore hemen geri dönememiş biraz daha İstanbul'da kalmıştı. Zira hem kendisinin hem de eşinin Amerika'ya dönebilmesi için Amerikan Board yönetiminin izin vermesini beklemek zorundaydılar. George W. Dunmore 1861 yılında Amerika'ya döndü ve istifa ederek Amerikan iç savaşına katıldı. Kısa bir süre sonra da Ağustos 1862'de savaşta hayatını kaybetti. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial records for George W. Dunmore," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16844, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16844> (accessed August 13, 2017).

63 "Mission to Western Turkey: Nicomedia, Letter From Mr. Greene, May 25, 1861", The Missionary Herald, v. 57, June 1861, s. 239-242.

64 "Mission to Western Turkey: Nicomedia, Letter From Mr. Greene, October 31, 1861", The Missionary Herald, v. 58, February 1862, s.50-52.

mun misyon işlerinin etkin yönetimini olumsuz yönde etkilediğine karar verdiler. 1862'deki yıllık raporunda Parsons bu durumu açıkça belirtmiş ve yapılan yıllık toplantıda da konuyu gündeme taşımıştı. Greene, misyoner Parsons ile birlikte 7 Haziran 1862 tarihinde İzmit istasyonunun bölünmesi gerektiğine dair bir teklif sundular. Bu tekliflerinde farklı zamanlarda yaptıkları başvurularda İzmit istasyonunun çok geniş bir alana yayıldığı, bölgenin önemi ve misyoner faaliyetlerinin daha sağlıklı yürütülmesi zorunluluğu dolayısıyla bu istasyon bölgesinin bölünmesi gerektiğini dile getirdiler. Bu misyon ile alakalı olarak 1861 yılı verilerine göre 9 istasyon, 33 dış istasyon, 20 kilise, bu kiliselerin 466 kilise üyesi vardı ki bunların 58 tanesi bu yıl içinde kaydedilmişti, ortalama 1527 cemaat üyesi olan 47 düzenli vaaz yeri, 897 öğrencisi olan 35 okul vardı. Aynı yıllarda Bebek'teki okulda 14, kız okulunda 12 ve Filibe'deki okulda sadece 11 öğrenci bulunuyordu. Yıl boyunca yerel dillerde Ermenice, Ermenice-Türkçe ve Bulgarca basılan yayınları 8,307,000 sayfaya ulaşmıştı bunların 2,940,000 sayfalık kısmını ise kutsal kitap sayfaları oluşturuyordu⁶⁵. Böylece Amerikan Board'a bağlı İzmit istasyon bölgesi ikiye ayrıldı. Greene, Bursa ve Bandırma'nın yer aldığı güney bölgesinde görevlendirildi.

PARA PROBLEMLERİ VE BURSA'YA GÖREVLENDİRİLMESİ

İzmit misyoner istasyonu 15 yıl boyunca İstanbul istasyonunun denetimi altında bulunmuştu. Ancak 1856 yılında misyoner Justin W. Parsons ile eşinin burada görevlendirilmesiyle birlikte İzmit bir dış istasyon olmaktan çıkarılıp merkezi bir istasyon konumuna yükseltilmişti. Burası 1859 yılında Joseph K. Greene'in de ilk görev yeri olmuştu. Greene'in buradaki sorumluluklarından birisi de istasyonun para işlerini halletmekti. Anılarında Greene 1859 yılında İzmit istasyonunun saymanlığını da yaptığını ancak kendisini önemli parasal problemlerle karşılaşmış olarak bulduğunu söylüyordu. Greene anılarında bu sıkıntıları şöyle anlatıyordu. "*Kırım Savaşı'ndan (1854-1856) başlayarak Osmanlı hükümeti ödemek için verdiği söz hariç hiçbir garantisiz olmayan milyonlarca lira kâğıt para bastı. Savaşın kısa bir sonra hükümet büyük oranda Avrupa'dan aldığı kamu borçlarının faizlerini ödeyebilmek için umutsuzca altına ihtiyaç duydu. Gümrük vergilerinin ödenmesinde kâğıt para alınma taahhüdünü ihlal etti ve nihayetinde her çeşit verginin ödenmesi için kâğıt para almayı reddetti. Dolayısıyla neredeyse 20 yıldan beri kâğıt paranın değeri gün geçtikçe değişti ve sonuçta neredeyse tamamen değersizleşti. Bütün bu dönemlerde misyon saymanları hesapları altın olarak tuttular. Türk altın lirası (4,40 \$) 100 kuruş olarak hesaplanıyordu. Dolayısıyla hesapları düzgün tutmak hiç de kolay olmadı. Hatta yine 1877-1878 Rus-Türk Savaşı sırasında da benzer bir kâğıt para çıkmış ve 1914'te hükümet yine aynı yola başvurmak zorunda kalmıştı.*"⁶⁶ Greene'in karşılaştığı bir başka sorun ise maaşların ödenmesinde yaşadığı sıkıntılardı.

Maaş sorununa tecrübe yoluyla bir çözüm bulduğunu söylüyordu. Başlangıçtan beri yıllık toplantılarda misyonerler tarafından üzerinde anlaşmaya varılan maaşlar American Board'un üst yönetimi tarafından onaylanıyordu. Masraflar misyonerlerin bulunduğu bölgeden bölgeye farklılık gösteriyordu ve dolayısıyla maaşlar hiçbir zaman tekdüze olmamış aynı istasyondaki misyonerler bile ailelerinin büyüklüğü oranında farklı maaşlar almışlardı. Tüm maaşlar prensip olarak misyonerlerin sade bir rahatlık içinde yaşamalarını temin etmelerine yarıyordu. Misyonerlerden ne borçlanmaları ne de para biriktirmeleri bekleniyordu. Bu dengenin sağlanıp sağlanmadığı her ailenin kendi ekonomisine bağlıydı. Greene göre, misyonerlerin tek büyük bir zorluğu vardı o da etrafındaki acı çeken insanlardan gelen çağrılara cevap verebilmektir.

65 "Letters From The Missions: Mission to Western Turkey", The Missionary Herald, v. 58, September 1862, s. 271.

66 Greene, Leavening The Levant, s. 289.

Bununla beraber misyonierlerin görevlendirildikleri istasyonlarda yapmaları gereken işler vardı ve çoğu zaman bu işleri yerli yardımcıları veya çevirmenler olmaksızın yapmalarına imkân yoktu. Bütün bu yardımcıları, papaz ve vaizler, çevirmenler ve kitap satıcıları misyona bağlıydı. Dolayısıyla her kilise organizasyonu kendi kilise üyeleri ile istişare ederek papaz ve vaizlere verilecek maaş miktarlarını belirliyorlardı. Ancak Greene zaman zaman Türkiye'deki misyonierlerde bunun uygulamasında sıkıntılarla karşılaştığını söylüyordu. Çünkü Türkiye'de yeni kurulan Protestan kiliselerinin genelde hem üyeleri çok azdı hem de bu kilise mensupları çok fakirdiler. Eğitimli papazların desteklenmesi gerekiyordu bunun için de kiliselere hibe yoluyla katkıda bulunulması lazımdı. İlk olarak kiliseler maaşın tamamını ödeyebilecek duruma gelinceye kadar papazın maaşına destek olunması gerekiyordu, ancak bundan sonra yıldan yıla bu destekler azaltılabilirdi⁶⁷. Joseph K. Greene erken dönemlerde verilen yardımların hem daha fazla hem de daha uzun süre devam ettiğini söylüyordu. Bununla birlikte halk papazın maaşının yarısını ödeyecek seviyeye gelinceye kadar yeni kiliseler açılması ertelendi ve bu kural farklı istasyonlarda az ya da çok sıklıkla uygulandı. Çok az sayıda kilise kuruluşlarının başından itibaren kendi kendine yetebilmeyi başarıyordu.

Misyoner Greene'e göre İzmit bölgesinde kendi kendine yetebilen ilk kilise İstanbul'un 80 mil doğusundaki Adapazarı şehrindeydi. Bebek Ruhban Okulu'ndan yeni mezun olan Alexander Jeizian papaz olmaya istekliydi ve babasının ölümünden sonra ailesine kalan 500 dolar borç kaldırırsa kilisenin ödeyebileceği miktarda maaşla göreve hazır olduğunu söylemişti. Greene bu borca kendisinin kefil olduğunu bu sayede de kilisenin 1862 senesinde kendi kendisine yetebilen bir kilise haline geldiğini anlatıyordu. Papazın maaşı ilk olarak ayda 14 dolar olarak belirlendi, ancak evliliğinden sonra ayda 22 dolara yükseldi ve daha sonra biraz daha artmıştı. Papaz bu sayede 6 oğul okuyup yetiştirmiş ve çalışmalarını 30 yılı aşkın bir süre devam ettirebilmişti. Aile fertlerinin hastalanması, giderek artan yaşam masrafı ve bazen kiliselerin vaat ettiği şeyleri tam olarak yerine getirememesi nedeniyle papazlar sıkıntıya düşmüş ve borç altına girmişlerdi. Bu gibi durumlarda misyonierlere borç para için başvururlardı. Bununla beraber Greene göre misyonierlerin borç para vermesinin sakıncaları da bulunurdu. Zira misyonierin etkisi papaz ve misyonier arasında borçlu/alacaklı münasebeti olması dolayısıyla oldukça zayıflardı⁶⁸. Joseph K. Greene'in ilk misyonierlik görev yeri olan İzmit ve çevresindeki faaliyetleri bu suretle devam ediyordu. Greene misyonierlik vazifesi gereği olarak İzmit ve çevresine seyahatler düzenliyor, bu bölgedeki Protestan nüfusunun arttırmanın çarelerini arıyordu. Diğer yandan yerel dilleri öğrenmek için gayret ederek misyonierlik faaliyetlerinde dilin gücünden istifade etmek istiyordu.

İzmit ve çevresinde yaptığı çalışmalar Greene ve Parsons'a bölgenin son derece geniş olduğu, bu sebeple mutlaka ikiye ayrılması gerektiğini gösterdi. Ancak bu suretle yaptıkları çalışmaların daha etkili olabileceğine inanan misyonierler bu durumu Amerikan Board'un üst yönetimine yaptıkları çeşitli müracaatlarla kabul ettirmeyi başardılar. Böylece İzmit istasyonu ikiye ayrıldı. Bu durum Greene'nin ilk görev yeri olan İzmit'ten ayrılıp misyon bölgesinin güneyine Bursa'ya gitmesine yol açtı. Joseph Greene 1862 yılında 6 yıl boyunca kalacağı Bursa'ya görevlendirildi⁶⁹. 22 Temmuz'da yeni görev yerine oğulları Joseph ve Edward ile birlikte gelmişlerdi. Burada oğulları Frederick ve kızları Elizabeth ile Fannie dünyaya gelecekti.

67 Greene, *Leavening The Levant*, s. 290.

68 Greene, *Leavening The Levant*, s. 291-292.

69 Greene'in Bursa'daki faaliyetleri için bkz: Özgür Yıldız, *Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bursa'da Teşkilatlanmaları ve Faaliyetleri (1834-1928)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016.

SONUÇ

Amerikan Board misyoneri olarak Joseph Kingsbury Greene, tam yarım asır boyunca Osmanlı Devleti'nde görev yaptı. 1859 yılında Türkiye'ye geldiğinde Joseph K. Greene henüz 25, eşi Elizabeth ise 28 yaşındaydı. İlk görev yeri olan İzmit'e geldiğinde ilk işi yerel dilleri öğrenmek oldu. Kısa sürede Türkçe, Ermenice ve Yunanca öğrendiği gibi bu diller için birer İngilizce sözlük de hazırladı. Misyoner Greene İzmit, Bursa ve Manisa'da ikamet ettiği 10 yıl boyunca binlerce kilometre yol kat ederek bölgeyi tanımaya çalıştı. Yaptığı seyahatler vesilesiyle Osmanlı Devleti'nin etnik yapısını gözlemlene imkânı bulmuş, çeşitli milletlerden ve çeşitli sosyal sınıflardan birçok insanla tanışma fırsatı elde etmişti. Bunlardan en çok Ermenilerle vakit geçiren Greene, kendisine misyonerlik görevinde yardımcı olan bu Ermenilerden ise artık birer kardeş olarak bahsediyordu. Joseph K. Greene, Anadolu'daki bu görevlerinin ardından 26 yıl boyunca görev yapacağı İstanbul'a geldi. Bundan sonra devletin başkentinden bütün gelişmeleri takip etme imkânı buldu.

Greene görev yaptığı tüm bu yarım asırlık süre boyunca büyük siyasi gelişmelere tanıklık etti. Kırım Savaşı'nın hemen sonrasında II. Meşrutiyetin ilanına kadar geçen süre zarfında iki savaş, iki kolera salgını, kıtlıklar, çok sayıda ve yıkıcı yangınlar görmüştü. İmparatorlukta durumu gün gün tasvir eden seri mektuplar ile gelişmeleri Amerikan Board yönetimine bildiriyordu. Misyonerlik hayatı boyunca sadece 1868, 1884 ve 1894 yıllarında olmak üzere 3 kez Amerika'ya gitti. Ancak bu ziyaretleri sırasında hiç boş durmadı, uzun yıllar Türkiye'de görev yapmış deneyimli bir misyoner sıfatıyla kiliselerde, kolej ve üniversitelerde, cemaat toplantılarında, yıllık misyoner toplantılarında Türkler ve Osmanlı Devleti ile ilgili sayısız konferanslar verdi, konuşmalar yaptı.

İmparatorluğun farklı yerlerinde görev yapmasına rağmen Greene ilk görev yeri olan İzmit ile olan bağını hiç koparmadı. Görev yaptığı yarım asır boyunca bölgede meydana gelen olayları dikkatli bir şekilde izleyip aktardı. Tanıklık ettiği bütün olayları ve hatıralarını "*Leavening the Levant*" isimli eserinde topladığı gibi, başta "*The Missionary Herald*" olmak üzere misyoner kaynaklarında İzmit ve çevresi hakkında pek çok yazı ve rapor yayımlamış⁷⁰, sahada uzun yıllar görev yapmış deneyimli bir misyoner sıfatıyla kiliselerde, kolejlerde, cemaat toplantılarında, yıllık misyoner toplantılarında sayısız konferanslar vermişti. Bu kadar uzun yıllar Osmanlı ülkesinde yaşamış olmasına rağmen Joseph K. Greene, Protestan misyoner ruhundan ve bakış açısından hiçbir şey kaybetmedi. İzmit ve çevresi hakkında da anlattıkları hep bu bakış açısı çerçevesinde şekillendi.

⁷⁰ Joseph K. Greene'in İzmit istasyonundaki görevi bitmesine rağmen burası hakkında *The Missionary Herald* dergisinde yazıları yayımlanmaya devam etti. "Nicomedia Western Turkey", *The Missionary Herald*, Vol. 83, June 1887, 217-221; "The Summer School At Bardezag, Turkey, 1893", *The Missionary Herald*, Vol. 89, November 1893, s. 438-439.

KAYNAKÇA

- "American Board of Commissioners for Foreign Missions", *The Encyclopaedia of Missions*, Edited by Rev. Edwin Munsell Bliss, Vol. II, Funk & Wagnalls, London, 1891.
- AKSU, Ayşe, *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2010.
- Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial records for George W. Dunmore," American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16844, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16844> (accessed August 13, 2017).
- ANDERSON, Rufus, *History of The Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Vol. I, Congregational Publishing Society, Boston, 1872.
- Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1859)*, Presented At The Meeting Held At Philadelphia, 4-7 October 1859, Press of T. R. Marvin&Son, Boston, 1859, s. 47-48.
- ÇELİK, Hülya, "Amerikan Misyonerlerinin Kocaeli'de Eğitim Faaliyetleri", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli, 2015, s. 1183-1191.
- DWIGHT, H. G. O., *Christianity Revived in the East*, Baker and Scribner, New York, 1850.
- ERDEM, Hüseyin, *Hıristiyanlıkta Kongregasyonist Akımın Ortaya Çıkışı ve Görüşler*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimler (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.
- EROĞLU, Ahmet Hikmet, "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 41 Sayı: 1, Ankara, 2000, s. 309-325.
- GREENE, Joseph K., letter [published], Bible House, Constantinople, Turkey, 22 February 1909, American Board Pamphlet Collection, ARIT (American Research Institute in Turkey).
- GREENE, Joseph K. Greene, *Leavening The Levant*, Pilgrim Press, Boston, 1916.
- GÜNAY, Nejla, "Ermenilerin Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Yürüttüğü Propaganda Faaliyetleri", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Ed. Metin Hülal, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2009, Cilt: 3, s. 351-380.
- HAMLIN, Cyrus, *Among the Turks*, American Tract Society, New York, 1877.
- HENZE, Paul B., "Ermeni Şiddetinin Kökeni", *Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı (17-18 Nisan 1984)*, Ankara, 1984, s. 173-193.
- İSKEFİYELİ, Zeynep, "Bir Amerikan Misyonerinin Balkan Savaşı Analizi", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 6, Sayı: 12, Yaz 2013, s. 135-156.
- İSKEFİYELİ, Zeynep, "Misyonerliğe Adanmış Bir Ömür: Joseph Kingsbury Greene", *History Studies International Journal of History*, Vol. 5/4, July, 2013, s. 281-300.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, 3. Baskı, İmge Kitabevi Ankara, 2000.
- MIRAK, Robert, *Torn Between Two Lands, Americans in America (1890 to World War I)*, Harvard

- University Pres, Cambridge, Massachusetts, 1983.
- NARIN, Resul, "19. Yüzyılda Kocaeli'nde Misyonerlik Faaliyetleri", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 34, Yaz 2012, s. 67-76.
- NARIN, Resül, "Amerikan Board'un Osmanlı Ermenileri Üzerine Etkisi (1820-1870): Kocaeli Örneği", *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II*, Sayı: 61, Eylül-Aralık 2014, s. 1509-1518.
- NEHEMIAH, Cleaveland, *History of Bowdoin College, With Biographical Sketches of Its Graduates*, James Ripley Osgood & Company, Boston, 1882.
- NERGAGARIAN, Garabed, *A Brief History of the Beginning of the Mission Work in Nicomedia by the American Board of Foreign Missions*, *Gazette Steam Printing House*, Waynesboro, 1885.
- Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner: Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları (1819-1825)*, Haz. Ayşe Aksu, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.
- PRIME, Edward D. G., *Forty Years in the Turkish Empire or Memoirs of Rev. William Goodell, D. D, Late Missionary of the A. B.C.F. M. at Constantinople*, Robert Carter and Brothers, New York, 1877.
- SMITH, Eli, *Researches Of The Rev. E. Smith And Rev. H.G.O. Dwight in Armenia : Including A Journey Through Asia Minor, And into Georgia And Persia, With A Visit To The Nestorian And Chaldean Christians Of Oormiah And Salmas*, Crocker and Brewster, Boston, 1833.
- SMITH, Timothy L., *Revivalism and Social Reform: American Protestantism on the Eve of the Civil War*, Harper&Row Publishers, New York, 1957.
- STRONG, William E., *The Story of the American Board: An Account of the first hundred years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, The Pilgrim Press, Boston, 1910.
- The Missionary Herald / American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston: Published for the Board by Samuel T. Armstrong, 1821-1934.
- TRACY, Joseph, *History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, M. W. Dodd, New York, 1842.
- YAVUZ, Fikretin, "Ermeni Propagandasını Oluşturan Unsurlar: Basın, Misyonerler ve Haber Ajansları", *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ed. Bünyamin Kocaoğlu, İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2017, s. 91-110.
- YAVUZ, Fikretin, "Osmanlı Amerika İlişkilerinde Bir Krizin Analizi: Anna Melton Hadisesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 41, Aralık 2015, s. 648-664.
- YETKİNER, Cemal, "İstanbul'da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodell ve Amerikan Protestan Misyonu", *Akademik ORTA DOĞU*, Cilt: 3, Sayı: 1, 2008, s. 133-164.
- YILDIZ, Özgür, *Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bursa'da Teşkilatlanmaları ve Faaliyetleri (1834-1928)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016.
- YILDIZ, Özgür, *Anadolu'da Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.
- YILDIZ, Özgür, "İzmit'te (Nicomedia) Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 5, Sayı: 10, Yaz 2012, s. 97-111.
- YÜCEL, İdris, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesinde Teşkilatlanması*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005.

